

I. FEJEZET.

A megszállás.

Bármelyik erdélyi megye kialakulása, különösen ha kutatóját nem a közigazgatási, hanem a népesedési, nemzetiségi viszonyok érdeklik, megoldatlan problémaként veti fel a terra Ultrasilvana megszállását. Mikor jött be a magyarság Erdélybe, milyen úton és kiket talált itt? Egyetlen megye területe túlságosan szűk, a reá vonatkozó anyag kis helyi eseményekhez fűződik. Elbeszélő forrásokat segítségül hívva sem várható más, mint bizonytalan feltevés. Csak több megyetörténet összesített eredményeitől remélhető a bizonytalanság vége. Ok a bizonytalanságra az a caesura, mely a háború előtti és utáni történetírók magatartásában tapasztalható, mihelyt Erdélyről van szó. Amikor a különböző szaktudományok művelői egymásról tudomást sem véve dolgoztak, megtehetette a történetíró Pauler, Réthy, Karácsonyi, Tagányi,¹ hogy ne vegye figyelembe az archeológia eredményeit. Szerintük tehát nincs Erdélyben honfoglalás, nincs autochton nemzetség, meghódítása nem népi cselekedet. Túl a fejedelmek korán, az első király, Szent István teszi meg az első lépéseket és Szent László a végső kialakító. A cél merőben gazdasági volt, a berendezkedés kizárólag királyi uradalmakban történt.

¹ Pauler Gy.: A magyarok megtelepedéséről. Századok. 1877. 481. l. – Réthy L.: A székelyek és a magyar honfoglalás. Ethnographia. 1890. 24. l. – Tagányi K.: A honfoglalás és Erdély. Ethnographia. 1890. 213. l. – Karácsonyi J.: A honfoglalás és Erdély. Kath. Szemle. 1896. 23–25. – Karácsonyi J.: Szent István élete. 1904. 35. l. – Karácsonyi J.: Erdély és Szent László. Erd. Múzeum. 1915. 26. és köv. l.

Amióta azonban a rokon tudományszakok egyre inkább egymásra találnak, az összkép módosulásával is számolnunk kell.

Az erdélyi honfoglalás idejét és lefolyását néhány tanulmány segítségével vázoljuk.² Ezekben az archeológia, a nyelvészet, a telepítéstörténet és a szövegkritika eredményei egészítik ki egymást és nyújtanak támaszt a népiségek kutatásnak. Az archeológia tanúsága szerint volt a X. században Erdélyben magyar lakosság. A szórványosan, rendszer nélkül folytatott ásatások, ha talán nem is honfoglalás-, de mindenesetre vezérkori leleteket tártak fel. Ilyenek a Maros közelében Marosgombás, Magyarlapád s fent északon, a Kisszamos mellett, az a vezérkori temető, mely a kolozsvári Zápolya-utcában tünt elő. Roska megállapítása szerint ez nem portyázás emléke, rendszeres temetkezési hely, jellegzetesen magyar, keletnyugati irányban fekvő sírokkal. Az ásatást a világháború félbeszakította, azóta, sajnos, nem folytatják.

A nyelvész ehhez kapcsolható megállapítása, hogy a XI. században a Maros és Szamos vidéke túlnyomóan színmagyar. A helynevek alapján azonban, bizonyos területen, így megyénkben Kolozsvártól nyugatra, északnyugatra, a magyar többség mellett szlávok is élnek. Ezeket a szlávokat nem kell feltétlenül őslakoságnak venni. A krónikák adatai itt lakó bolgárokról és szlávokról szólnak s tény, hogy a bolgár birodalom a IX. században Erdélyre is kiterjedt. A településtörténet felhívta a figyelmet földrajzi adottságok és történeti események összefüggésére. A forráskutatás, tisztázni igyekezve a Gyulák X. századi szerepét, megállapította, hogy a Gyula

² Roska M.: A honfoglalás és Erdély. (A történeti Erdély. Szerk. Asztalos M. 1936. 163–172. l.) – Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. (Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938. II. 389–393., 418–422., 435. l.) – Szabó I.: Ugocsa megye. Budapest, 1937. 29–34. l. – Martiny: Morphologische Siedlungsforschung. (R. Kötzschke: Deutsche Siedlungsforschungen. Berlin, 1927. 21–50.) – Váczy P.: Gyula és Ajtony Szentpétery Emlékkönyv. 1938. 493. l.

törzs ekkor már behatolt a Maros vidékére. Amikor Szent István 1003-ban haddal támadt Gyulára, annak országa már Erdélyben feküdt. Ezt támogatja az is, hogy az erdélyi medence steppejellege a jobbra lovas-nomád magyarság számára igen vonzó lehetett.

Ezeket az eredményeket most megyénk területére kell alkalmaznunk és további következtetéseket levonnunk. Az erdélyi medence steppevidék, sőt steppés jellege különösen kedves lehet a magyarságnak. Flórája, szemben a magyar Alföldével, a délorosz steppevidékhez tartozik és így a nomadizáló lovas népnek – gondoljunk a marosmenti lovas-sírokra – szakasztott azokat az életlehetőségeket nyújtja, mint az elhagyott haza, az Etelköz.³ Ez a csapadékban eléggé szegény, nagyjából fátlan terület, összeesik térképábrázolásokon⁴ a színmagyar nyelvterülettel, földrajzilag pedig a Mezőséggel azonos. Nem élesen elhatárolható terület, körülbelül a Maros, Kisküküllő, Nagyküküllő vidékére terjed.⁵ Kolozsvár pedig éppen a határán fekszik, ott, ahol a bihari és mezőségi flórák találkoznak.⁶ A föld és a növényvilág megváltozott képével együtt jár a népi állapot változása is: a Mezőség határán, ott, ahol a bihari flórához tartozó lomb- és bükkerdők kezdődnek, a helynevek tanúsága szerint, véget ért a színmagyar terület és már vegyesen lakik a magyar és a szláv.⁷

Eddig Erdély megszállását két oldalról képzeltek el. Egy északról jövő terjeszkedést Kolozs megye irányába, ettől függetlenül egyet délen, a Maros mentén. Ez bizonyosan így is volt, csak éppen nem képzelhetjük a kettőt egymástól nagy távolságban, teljesen izoláltan. A Maros-

³ A. Hayek: Allgemeine Pflanzengeographie. Berlin, 1926. 317. l.

⁴ R. v. Soó: Floren und Vegetationskarte des historischen Ungarns. Debrecen, 1938. Térképmelléklet.

⁵ Cholnoky J.: Magyarország földrajza. (A föld és élete VI.) 489–490.

⁶ Soó R.: Kolozsvár geobotanikája. Földr. Közl. 1927. 25. l.

⁷ Kniezsa I.: i. m. Térképmelléklet.

menti terjeszkedés, a másikat úgylátszik megelőzően, felcsapott a Kisszamos vidékére. Hiszen mindkét folyónál feltártak vezérkori leleteket s a két folyó vidékét olyan földrajzi egység fűzi össze, mint a Mezőség. Ezen a „steppén” akadálytalanul juthattak fel a kolozsaknai sóbányához, mely csábító birtok lehetett. Ennek szomszédságában a foglaló Gyula törzshöz tartozó Ajtony, nevét viseli az egyik helység: Ajtony. Ez ellentmond Anonymus adatának,⁸ mely szerint a Kende-törzsbeli Agmánd-nemzetség foglalta volna el ezt a vidéket. Az ő nyomán Hóman és Deér⁹ s velük együtt az újabb történetírás azt vallja, hogy a Kündü-törzs hatolt be ide. Könnyen végzett a központi hatalomtól cserbenhagyott bolgárokkal s birtokába vette a Dés, Kolozs, Torda vidéki sóbányákat. Az e törzsbeli Téténytől származik az itt élő Gyula-Zsombor és Agmánd nemzetség. Az állításnak azonban csak Désre vonatkozó része igazolható. A két nemzetség *nem* élt megyénk területén. Nemzetségi birtokviszonyokra építeni amúgyis labilis. Hiszen nem látjuk világosan a nemzetségek szerepét a törzsszervezet X. századra tehető bomlása idején, mint foglalást végző szervekét még kevésbé. A két fenti „genus” szerepe Kolozs megyében elenyésző. Egyetlen egy személyről hallunk, aki de genere Sumbur származik s róla se tudjuk, voltaképp birtokos-e itt? Keleten, tehát épp a legkésőbb elfoglalt vidéken, egy leányegyed pörben ő a sértett fivére. És meglehetősen késői az adat,¹⁰ 1340-ből. Agmánd nembeli nemesek tulajdona a keleti, később megszállt vidéken Komlós-puszta 1305-ben,¹¹ 1326-ban¹² pedig

⁸ Anonymus: Gesta 25. c. ...Tuhutum ...misit quendam virum astutum patrem Opaforcus Ogmand... hogy Erdély földjéről és lakóiról hírt hozzon. (Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. E. Szentpétery. Budapest, 1938. Vol. I. 65. l.)

⁹ Hóman B.: Magyar történet. 1. kiadás. I. 123. l. – Deér J.: A középkori Erdély. Magyar Szemle. 1934. 194. l.

¹⁰ Országos Levéltár, Dl. 27.138.

¹¹ Anjou-kori okmt. I. 96. és O. L. Dl. 30.591.

¹² Erdélyi Múzeum Levéltára Kolozsvárott. (Továbbiakban E. M.) Suki-család lt. F. 1.

Sukkal szomszédos birtokosok – valószínűleg Doboka megyében. Anonymus a Gyula–Zsombor-nemzetség származását összekötötte az erdélyi Gyulákkal. Az ő korában e nemzetség birtokai javarészt a Szamos-völgyben (de Dobokában!) feküdtek, tehát Gyula erdélyi országát is ezen az északi vidéken keresi. Ezzel nemcsak a Gyulák országát szorítja szűk keretek közé, de a már említett észak-déli terjeszkedést is összetéveszti a korábbi dél-észak irányúval. A Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika hívebben követve az Ósgestát, így ír Gyuláról:¹³ qui tunc temporis totius Ultra Silvane regni gubernacula possidebat. Tudjuk, hogy Szent István Gyulát, – aki tehát „egész Erdély földje felett uralkodott”, – elűzte, birtokait elfoglalta. Ez a tény megmagyarázhatja a királyi terület helyzetét megyénkben. A királyi birtoktest ugyanis felöleli a megye egész Kiszamos-menti részét is. Ha a X. századi foglalókban a Kündü-törzs nemzetségeit ismerjük fel, mivel indokolhatjuk, hogy éppen az ő területükön terjeszkedik a király? A sóbánya, bárki is legyen tulajdonosa, „regale”-vá válhatott. De Kolozsvár temetője is megszállókra mutat, mégis itt volt a királyi birtokkomplexum központja és erőssége, a vár. A némileg már benépesített területet Szent István elvette előző tulajdonosaitól. *Büntető* királyi hatalom érvényesült tehát, a várispánság szervezését megelőzőleg. Ez pedig nem sújthatta a Kündü-törzset, hiszen erre semmi ok sem volt, a büntetés, mint a krónikák is írják, Gyulát érte. Ha a továbbiakban királyi birtokokról írunk, az nem jelenti tehát, hogy egyedüli és elsődleges szerepet töltött be az uralkodó azok benépesítésében.

Az észak-déli terjeszkedést, mely a vezérkori gyér megszállástól függetlenül folyt le, a Borsa-nemzetségnek tulajdonítjuk. Egyrészt azért, mert megyénkben számos helyen birtokos, másrészt, mert a megye nyugati fele – mint a későbbiekből kiderül – még erősen összefügg

¹³ Scriptoree. ed. Szentpétery. I. 314. l.

Biharral, illetőleg az Ond-törzs, vagyis a Borsák területével.

A felbomló törzsek bármely nemzetsége foglalhatott új földet magának – tisztán erején múlt. S a bomlás közismert nyoma, a törzsnévből képzett helynév, megyénk területén is jelentkezik. (Keszi.) A Borsa-nemzetségre okleveles nyomok csak a XIII. század második feléből maradtak. Hogy éppen ebben az időben hangsúlyozzák családok között a leszármazásnak ezt a kapcsolatát, az összefügg a királyi hatalom gyöngülésével, a királyi birtoktest fölaprózódásával, a királyi megyéből ekkor kialakuló nemesi megyével.

A Borsák emlékét elsősorban a megye északi peremén folyó Borsa-patak s mellette a Borsa helység őrzi. A család Karácsonyitól¹⁴ felvett mindhárom ágának birtokai kolozsmegyeiek. A Borsa-nembeli Szentpáli Gyula (1. ág) 1295-ben¹⁵ rokonaival (2. ág) egyetértve eladja Saság földjének felét. Saság és Szentpál Kolozsvártól északnyugatra fekszenek. Neveikből a keletkezés korára következtetni nem lehet. Saság neve megoldatlan, Szentpálé egyházához fűződik. A Szentpáli család az egész középkoron át nagybirtokos. A harmadik ág első ismert tagja László fia Csonka II. László,¹⁶ aki fiaival, Bekével és Domonkossal, Károly Róbert ellenfeléhez, László vajdához pártolt. Ezért a család dobokai birtoka mellett elvesztette a kolozsi Ohtunh (Ajtony), Bospatakteleky (ma Bós), Eur (Őr), Zupur (Szopor), Noee (Novaj) villákat is. E Borsa-nembeli családot ezentúl Iklódinak hívják a megmaradt dobokai Iklód után. Később Őrt, Szoport visszakapják s csak 1470-ben¹⁷ vesztik el újabb

¹⁴ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. 269. és köv.

¹⁵ Kemény J.: Supplementum Dipl. I. 121. l. (E. M.) és Fejér VI. l. 366. l. közlése hibás, a helynevet Szucsáknak oldják meg, holott az eredeti alapján Saság. (Gyulafehérvári káptalan levéltára, lad. 1. n. 35.)

¹⁶ O. L. Dl. 1991.

¹⁷ O. L. Dl. 26.901.

hűtlenségük miatt. A XIII. századnál nem látunk mélyebbre, nem tudhatjuk határozottan, mint jutott a nemzetség birtokaihoz. Az mindenestre feltűnő, mily szabályos ívben öleli körül ez a birtoköv (Borsa, Szentpál, Saság, Ajtony, Bós, Őr, Szopor) a megye központját, az akkori Kolozs várát és sóbányái révén a legfőbb értéket, Kolozs-Aknát. Mint később látni fogjuk, nemcsak a körülvelt terület volt a királyé, a Borsa-övet magát is kívülről királyi birtokok határolják. Kérdés, hogy e nemzetség tagjai furakodtak-e be a királyi területre, vagy a király gazdasági és hadi érdeke szorította-e vissza őket? Ebben az esetben érthető lenne, hogy mint korai birtokosoknak, kezükben maradtak azok a telepek, melyek a királyilag szervezett védővonalon, a gypün, lényeges pontok voltak: Saság, Ajtony és Őr. – Talán a Borsákhoz fűződik a Mezőség megszállása után az erdélyi honfoglalásnak ez a második lépése. Bizonyos adatokat szolgáltat Anonymus az észak-déli megszállásra, mikor Tétény hadjáratáról ír. Ez, hallva a „terra ultrasilvana”-ról, ahol „Geleu quidam Blacus dominium tenebat” megindul seregével, hogy a földet megszerezze. A hadi események részben Szilágy megye területéhez fűződnek, részben Kolozs megye nyugati vidékéhez, amelyen, a helynevek tanúsága szerint, találtak a magyarok őslakosságot. Míg a Mezőség steppéjén zavartalanul haladhattak, itt ellentállás fogadta őket. Geleu Tuhutum seregét a Meszes kapunál igyekezett feltartóztatni embe-reivel (akik „Blasii et Sclavi” voltak) és az Almás vizénél csatát veszített. Innen a Szamos melletti várához sietett („ad castrum suum iuxta fluvium Zomus”), de üldözői utolérik és a Kapus-folyónál megölik („iuxta fluvium Copus”),¹⁸ „...az erdőntúli földet Tétény ivadéka egészen Szent István király idejéig birtokolta, sőt tovább is birtokolta volna, ha a kisebbik Gyula... hajlandó lett volna a kereszténységre térni...”¹⁹

¹⁸ Anonymus, c. 26–27. (Scriptores ed. Szentpétery. I. 66–67.)

¹⁹ Pais D.: Magyar Anonymus. 1926. 55. l.

Úgy látszik, Anonymusnak ez a leírása is vegyesen tartalmaz hagyományt és saját kora állapotának visszavetítését. A Meszes, a folyók völgye, valóban alkalmas útvonal lehetett a foglalók számára. A Kapus-patak, mely mellett ott fekszik a Kis- és Nagykapus helység, nevét is onnan kapta, hogy a megszállt területet biztosító gyepűvonalat völgyében kapu szakította meg. A problémát Gyalu szereplése okozza, ki mint „oláh” vezér élt volna várában. Az állítólagos vezér neve lehet magyar, lehet török, csak éppen nem oláh. Ugyanis az emléket őrző Gyalu helység nevét Melich²⁰ személynévből származtatja, mely a magyar *gyalu* szóval függ össze. Kniezsa viszont török eredetűnek veszi és a Gyal, Gyalka stb. helynevek rokonának tartja. Oláhból származtatni annál kevésbé lehet, mert a hely oláh neve: Gilau,²¹ a magyarból képződött. A XIII. század fordulóján, III. Béla halála után, már beolvadt az egykori lakosság, ott volt azonban helyében, mint új nemzetiség, az oláh. Szinte kínálkozott Anonymusnak az a feltevés, hogy a harciatlan pásztornép, „az egész világon a leghitványabb emberek”, azok, akik egykor hűséget esküdve, alávetettek magukat a magyaroknak. Gyalu személyéről és népéről nem kaphatunk megnyugtató felvilágosítást – hiszen a Gesta éppen az erdélyi honfoglalást tárgyalja a legfelületesebben –, de Gyalu váráról sem tudunk többet. Volt ilyen nevű vár a püspök birtokában a XV. század elején. Ettől a későn feltűnő vártól északra, a Nádas-patak mellett, Vista szomszédságában, már 1304-ben²² írnak egy kővár helyéről (*locus palatii lapidei*). Lehet ez római rom, de lehet későbbi, szláv erősség maradványa is.

A szlávok szerepének megvilágítására ismét a helynévmagyarázatokhoz kell folyamodnunk. Szláv eredetű a Gorbópataka, Gorbóvölgy, Gorbó helynevek, továbbá

²⁰ Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. 294–302. l.

²¹ Kniezsa közlése.

²² Gyulafehérvári kápt. It lad. 5. n. 617.

Lóna, Szucsák, Sztolna, Szomordok, Sztána, Kalota, Valkó, Bozolnok, Kályán, Novaj, Viszolya, Dextrád megyénk területén.²³ A Mezőségen természeti okokból is csak igen szórványosan élhettek. A vidék állandó földcsuszamlásaival kevésbé kedvez a földművelésnek. Az elszórt helynévadatok megengednék azt a lehetőséget, hogy a szlávok a magyar megszállás után szivárgott be, annál is inkább, mert a fontosabb vizek nevüket nem tőle kapták. Ellenmond azonban ennek a Kalota-patak neve. A szláv nyelvekben ma is gyakori a *Kaleta* családnév.²⁴ A pataktól kaphatta nevét a Kalota-nemzetség, mely Dobokában mint Szil-nemzetség volt birtokos. Itt a Kalotaszegezen fekszik Kalota helység és Valkó, mely ha a szláv Vlk „farkas” személynévből alakult, akkor szláv helynév.²⁵ A megye nyugati vidékén, mely táji képével is eltér a középső területtől, e helynevek és különösen e pataknév alapján, vékony szláv réteget kell feltételeznünk. Nem mond ez ellent annak, hogy a bolgár birodalom Erdélyre is kiterjedt.

A krónikák Keánjával, aki az erdélyi bolgárok és szlávok vezére volt, összefügghet a Kajántó helynév.²⁶ Kajántóval szomszédos Papfalváról azt írják 1284-ben, hogy régi neve „Bolgár” volt. (Terra Bolgar... eadem autem terra ad praesens Papfalva vocatur.)²⁷ Ez pozitív adat arra, hogy *élt* itt bolgár lakosság, negatív azonban a környezet szempontjából, mely magától megkülönböztetve nevezi el lakóiról a helységet.

²³ Kniezsa I.: i. m. 419–420. l.

²⁴ Kniezsa közlése.

²⁵ Kniezsa közl. a Váradi regesztrum „Vulchoi” alakja nyomán. Melich i. m. 71. l. a Valkó helyneveket ómagyar eredetűnek veszi.

²⁶ A hasonló Kályán helynév, Kniezsa közl. szerint, már nem vonható ide.

²⁷ A kolozsvári róm. kat. plébániatemplomban őrzött kolozsmonostori apátsági levéltár. XV. századi átirat.